

Pražské jaro a jeho reflexe v NDR

U příležitosti 40. výročí Pražského jara zaznělo o tomto fenoménu, který byl přirozeně vnímán i za československými hranicemi, již mnohé. Ve svém referátu se zaměřím především na jeho percepci ze strany východoněmecké společnosti, která podle bývalého prezidenta Spolkové republiky Německo, Romana Herzoga, recipovala dění v ČSSR nejintenzivněji právě v roce 1968.¹

Abychom lépe pochopili reakci východoněmecké společnosti na události v Československu, je zapotřebí poukázat na diametrálně odlišnou atmosféru v obou zemích v 60. letech. Zatímco v Československu probíhal pozoruhodný pokus o obnovu občanské společnosti, východoněmecký režim nejenže se vyrovnával se společenskými důsledky stavby berlínské zdi, ale především v roce 1965 zahájil restriktivní kurz vůči kulturní politice a vůbec vůči všemu, co se lišilo od oficiálního pojetí „socialistické osobnosti“. Ve východním Německu tak zcela chyběl fenomén spontánního zakládání zájmových organizací a pokusů o obnovení politických stran či seskupení, které by zastupovaly zájmy nestraníků a bývalých politických vězňů. V NDR také nedošlo k tematizování otázky rehabilitací a cenzura průběžně likvidovala jakýkoliv projev kritického smýšlení. „*To, co v ČSSR vedlo k Pražskému jaru, zůstalo v NDR pouze kritikou jednotlivých intelektuálů, jimž chybělo širší společenské zázemí,*“ soudí Annabella Lutzová.² Je to tak, právě oním „*spontánně a lavinovitě probíhajícím výbuchem touhy po životě ve svobodě*“³, kterému byli českoslovenští reformátoři ochotni naslouchat, aniž mu však současně plně rozuměli, se československá společnost druhé poloviny 60. let liší od té východoněmecké.

Zakladatel mírových seminářů v Königswalde a stavební voják (Bausoldat) Hansjörg Weigel uvedl: „*Vše, co přicházelo z Prahy, jsme doslova hltali.*“⁴ Měl tím v první řadě

▶▶▶

- 1 LIBERMANN, Doris – FUCHS, Jürgen – WALLAT, Vlasta: *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler: Tschechische und ostdeutsche Dissidenten 1968–1998*, Essen 1998, s. 245.
- 2 LUTZ, Annabelle: *Dissidenten und Bürgerbewegung: Ein Vergleich zwischen DDR und Tschechoslowakei*, Frankfurt/Main 1999, s. 146.
- 3 PREČAN, Vilém: Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In: PECKA, Jindřich – PREČAN, Vilém: *Proměny Pražského jara 1968–1969: Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti. Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd – Doplněk*, Praha – Brno 1993, s. 15.
- 4 KLUGE, Matthias: „Bausoldat ist man lebenslänglich“: Hansjörg Weigel und das Friedensseminar in Königswalde. In: WIDERA, Thomas (ed.): *Pazifisten in Uniform: Die Bausoldaten im Spannungsfeld der SED-Politik 1964–1989*, Göttingen 2004, s. 73–113 zde s. 97.

na myslí filmy Jiřího Menzela a Miloše Formana, které bylo možné vidět například ve filmovém klubu v Jeně. Bojovník za lidská práva Wolfgang Templin vzpomíná: „V pátek večer jsme jeli vlakem do východního Berlína, kam jsme přijeli ráno, a šli jsme do Českého kulturního centra, kde jsme strávili i dvanáct hodin. Bylo nás kolem dvaceti a zhlédli jsme tak čtyři až pět filmů v řadě.“⁵

Československo se stalo pro východoněmecké občany po stavbě berlínské zdi rovněž jednou z mála destinací, kde se mohli setkat se svými západoněmeckými příbuznými, popřípadě zde strávit svoji dovolenou. „Navštěvovali jsme galerie, zažili vzmach kultury (...) kupovali jsme si časopisy a noviny. Za několik dní však přišel šok: vpád vojsk Varšavské smlouvy. Rozhořčení a pocit studu. Idea socialismu v nás s definitivní platností zemřela,“ vzpomíná Erwin Kratschmer.⁶

Ideály Pražského jara, zejména pak určitá možnost spojení socialismu s demokracií a občanskými právy, vzbudily hlavně mezi východoněmeckými intelektuály velké naděje. Rok 1968 byl podle slov Roberta Havemanna rokem „velkých nadějí a hořkých zklamání“. Pražské jaro pro něho představovalo revoluci shora, poslední možnost vítězství „lepších komunistů nad stalinisty“.⁷ Velké naděje vkládal do reformního vývoje v Československu i Rudolf Bahro či Wolf Biermann. Východoněmecké obyvatelstvo však nespatořovalo hlavní přínos Pražského jara v možném prosazení demokratického socialismu, nýbrž chápalo dění v ČSSR i PLR jako pokus „uniknout ze společnosti, která již nebyla považována za životaschopnou“, jak napsal historik a disident Ilko Sascha Kowalczyk.⁸

Řadu pozdějších klíčových postav východoněmeckého disentu 70. a 80. let fascinoval především rozvoj kultury a celospolečenské uvolnění v ČSSR. „Pro nás bylo důležité, co se děje v Praze. Neviděli jsme to tak, že teď bude pod Dubčekem krásný socialismus, nýbrž nás fascinoval vývoj a události (2000 slov, zrušení cenzury), to v nás vyvolalo naději, že by to mohlo v ČSSR uspět, a že když to dobře dopadne, něco z toho se musí projevit i u nás,“ vzpomíná Gerd Poppe.⁹ Většina lidí příliš nevěřila v „demokratický socialismus“, ale uvědomovali si provázanost dění v zemích východního bloku a zdálo se jim, že uvolnění v ČSSR přinutí ke změnám dosavadní restriktivní politiky. K tomu

►►►

5 Rozhovor autora s Wolfgangem Templinem z 27. dubna 2006, Berlín.

6 KRATSCHEMER, Erwin: Tatort Böhmen oder Kde domov můj. In: LIBERMANN, Doris – FUCHS, Jürgen – WALLAT, Vlasta ... c.d. (1998), s. 26–36 zde s. 32.

7 HAVEMANN, Robert: Fragen Antworten Fragen: Aus der Biographie eines deutschen Marxisten. München, Piper 1970, s. 230.

8 KOWALCZYK, Ilko Sascha: „Wer sich nicht in Gefahr begibt...“: Protestaktion gegen die Intervention in Prag und die Folgen von 1968 für die DDR-Opposition. In: HENKE, Klaus-Dietmar (ed.): *Widerstand und Opposition in der DDR*, Böhlau 1999, s. 256–273 zde s. 267.

9 Rozhovor autora s Gerdem Poppem z 22. 11. 2007, Berlín. V rámci projektu Das andere Osteuropa FSO Bremen.

však nedošlo a lipští občané se v květnu 1968 stali svědky kulturního barbarství svého rodáka Waltra Ulbrichta, který nechal odstřelit barokní univerzitní kostel, aby na jeho místě mohla vzniknout děsivá novostavba Univerzity Karla Marxe.

Rok 1968 byl v očích východoněmeckého stranického vedení opravdu velmi hektický. V dubnu 1968 schválilo všelidové hlasování novou ústavu, která nejenže omezila působení evangelické církve, ale především v ní byla zakotvena vedoucí úloha strany ve společnosti. Stranický komentář pak tuto první socialistickou ústavu prezentoval jako definitivní rozhodnutí východoněmeckého lidu s imperialistickým západním Němcem.¹⁰ Na tento rok také připadlo 150. výročí narození Karla Marxe a Walter Ulbricht slavil na konci června své 75. narozeniny.

Je všeobecně známo, že Ulbricht patřil k nejzarytějšímu odpůrcům Pražského jara. Během tzv. drážďanského tribunálu 25. března 1968 otevřeně kritizoval československá média a varoval, „že náš společný nepřítel, imperialismus, nespí a snaží se naopak využít nové problémy, které se v jednotlivých socialistických zemích objevily, proti nám všem“.¹¹ Od května téhož roku zahájily východoněmecké sdělovací prostředky masivní protireformní kampaň, jež se však zcela minula účinkem. Interní informace SED jasně dokládají, že východoněmecké obyvatelstvo raději čerpalo informace ze západních médií a při diskusích v základních stranických organizacích stále častěji padaly otázky, které „nedostatečným způsobem zohledňovaly třídní hledisko“. „Neměli bychom se míchat do poměrů v ČSSR, tak jako jsme se nemíchali do dění v Rumunsku či Jugoslávii; odstranění nedostatků ve vedení přece neohrožuje socialismus; dělnická třída v Československu musí být velmi nespokojená, neboť jinak by třídní nepřítel stěží mohl získat v tak krátké době tak masovou podporu,“ čteme v jedné z mnoha zpráv o diskusi v základních stranických organizacích.¹² Propaganda narážela na odmítnutí zejména u těch lidí, kteří se vrátili z Československa a na vlastní oči mohli spatřit, co se v Praze a jiných městech dělo.

Velmi zajímavé je svědectví Bernda Eisenfelda, jehož nakonec kvůli protestům proti intervenci odsoudili na dva a půl roku do vězení. V prvním májovém týdnu roku 1968 navštívil spolu se svým bratrem Prahu a do svého deníku si posléze zapsal: „Lidé kolem nás vypadají svobodně a sebevědomě. My si naopak připadáme poněkud konzervativně, a to i pokud jde o naše oblečení.“

►►►

10 Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik: *Dokumente, Kommentar*. Band I, Erfurt 1969, s. 215–216.

11 PRIESS, Lutz – KURAL, Václav – WILKE, Manfred: Die SED und der „Prager Frühling“ 1968: *Politik gegen einen „Sozialismus mit menschlichem Antlitz“*, Berlin, Akademie Verl. 1996, s. 74.

12 Archiv RHG (Robert Havemann Gesellschaft)-Berlin, Die SED und das Jahr 1968, Erste Information über die Probleme der ČSSR im Bereich der Abteilung Wirtschaftspolitik der unterstellten Grundorganisationen, Magdeburg 23. 7. 1968, list 2.

Během pobytu spontánně zapředel rozhovor s několika lidmi, kteří byli na jedné straně děním v ČSSR nadšeni, na straně druhé však poněkud pesimističtí, pokud jde o další vývoj. Mnozí Pražané rovněž vyjádřili svoji lítost nad poměry, které vládou v NDR, a upozornili na ojedinělou možnost volně cestovat. „*Ted' je to prostě fantastické, jen kdyby to tak zůstalo,*“ řekl malíř, jenž před Národním divadlem nabízel své obrazy. Při této příležitosti ukázal Eisenfeldovi svoji knihu hostů. „*V zápisech východních Němců se zrcadlí závist pestrobarevného světa tohoto malíře a také kritika bledosti a monotónnosti v NDR. I my jsme přidali náš názor,*“ píše autor deníku 6. května a loučí se s Prahou. „*Cesta zpět probíhá nerušeně. Přijíždíme do Drážďan a cítíme se opět ztraceni,*“ končí zápis o této cestě do Prahy.¹³

Ve tři čtvrtě na šest ráno 21. srpna zazněla ve východoněmeckém éteru první zpráva tiskové kanceláře ADN o internacionální pomoci, o kterou mělo požádat československé vedení. Za dalších patnáct minut následovala zpráva sovětské tiskové agentury o vojenské intervenci do Československa. Východoněmecké složky měly od 29. července plnou pohotovost a dvě divize byly podřízeny přímo sovětskému velení. Ačkoli stranické vedení později kladlo důraz na účast Lidové armády v „*socialistické koalici armádě*“, nový výzkum dokládá, že východoněmečtí vojáci překročili československé hranice pouze v ojedinělých případech. Sedmá tanková divize i jedenáctá motorizovaná obrněná divize nakonec zůstaly deponovány na východoněmecké straně, byly však připraveny kdykoli přispěchat okupantům na pomoc. Přesto jsou zdokumentovány případy, kdy se vojáci Lidové armády NDR objevili na našem území. Jednalo se o příslušníky druhého zpravodajského regimentu, který přišel spolu se sovětskou armádou do ČSSR z Polska a měl za úkol zajistit informační spojení mezi východním Berlínem a Milovicemi.¹⁴

Východoněmecká společnost intervenci odmítla, byť většina obyvatel v sobě nenashla dostatek odvahy a zvolila raději zažitou cestu útěku do soukromí. Pozdější občanská aktivistka Ulrike Poppe vzpomíná na srpen 1968 následovně: „*Byla jsem zrovna s rodiči v Polsku, a když jsme uslyšeli, že do Prahy přijely tanky, byl to pro nás šok, neboť jsme všichni Pražské jaro vnímali jako velkou naději. Deprimovalo nás to. Moji rodiče mi ale říkali, že invaze vlastně jen potvrdila jejich názor, že se proti režimu nedá nic dělat. Sověti mají vše pod kontrolou a základní poučení z Pražského jara tedy zní: neangažuj se.*“¹⁵

Zpráva o intervenci do Československa přesto vyvolala v NDR ojedinělou vlnu odporu. Pro levicové východoněmecké intelektuály představovala jistou „*zradu na světové revoluci*“ a Wolfgang Leonhard, autor proslulé knihy *Revoluce požírá své děti*, výstižně

►►►

13 Deník Bernda Eisenfelda, zápis ze 14. května 1968, archiv autora.

14 Blíže k tématu srov.: WENZKE, Rüdiger: Die Nationale Volksarmee (1956–1990). In: DIEDRICH, Torsten (ed.), Im Dienste der Partei: *Handbuch der bewaffneten Organe der DDR*, Berlin, Links 1998, s. 423–535 zde s. 488.

15 Rozhovor s Ulrike Poppe vedl Alexander von Plato 27. 9. 2007, Berlín. V rámci projektu Das andere Osteuropa FSO Bremen.

upozornil na skutečnost, že k větší diskrepanci mezi politikou KSČ a SED snad už ani nemohlo dojít.¹⁶ „*Intervence byla ranou, která se mne dotkla tak osobně jako kteréhokoliv nejangažovanějšího československého aktéra,*“ uvedl Bahro v rozhovoru v létě 1977.¹⁷ Podobný prožitek najdeme i u spisovatele a autora jedinečné knihy *Báječná léta*, Reinera Kunzeho. Spřízněn s českým národem skrze svoji manželku a překlady básní Jana Skácela do německého jazyka, sledoval dění v Československu s velkým zájmem. „*Poslouchám téměř bez přestání československý rozhlas. Tento týden jsem zestárl o deset let,*“ napsal Kunze, jehož žena zakopla o květiny, položené jako projev solidarity před jejich domem v den intervence.¹⁸

Východoněmecké bezpečnostní orgány do 21. listopadu 1968 registrovaly více než dva tisíce projevů tzv. nepřátelského jednání, tedy projevů sympatií s československým obyvatelstvem. Nejčastěji šlo o nápisy na domech („*Ať žije Dubček*“, „*Ulbricht zrádce*“) a velké množství letáků. Jen ve východním Berlíně se objevily téměř na čtyř stech místech a státní bezpečnost jich do začátku září zaregistrovala více než tři a půl tisíce. Skutečný počet však musel být mnohonásobně větší, neboť mnoho lidí nalezené letáky neodvezdalo a buď je zničilo, nebo si je nechalo. Spisovatelka a občanská aktivistka Franziska Groszerová kupříkladu vzpomíná na to, jak spolu se svou přítelkyní rozvázela na dně dětského kočárku desítky letáků, které vyhazovaly z jedoucího vlaku východoberlínské nadzemní dráhy.¹⁹ Ze zprávy tajného spolupracovníka „Waltra“, jejího tehdejšího muže Gerta, víme, že v letáčích se mimo jiné psalo: „*Rusové pryč z Prahy, svobodu pro Československo.*“

Rovněž Bernd Eisenfeld, jenž bezprostředně po okupaci poslal solidární telegram československému zastupitelství ve východním Berlíně, distribuoval v září 1968 v Halle vlastnoručně vyrobené letáky, v nichž použil Leninův citát o protiprávnosti anexe. Vzpomíná, že jich roznesl něco přes sto, a do svého deníku si pro případ odhalení napsal: „*Počítám nejvýše s dvěma dny či s varováním.*“²⁰ „*Člověk ale nemohl myslet na to, co by to pro něho mohlo znamenat. To by nemohl dělat vůbec nic,*“ uvedl Eisenfeld.²¹ Již během druhého dne roznášení letáků byl však zatčen a v březnu 1969 odsouzen. „*Ekonom Bernd Eisenfeld je obžalován podle § 106 trestního zákona NDR, neboť svou činností naváděl občany NDR proti socialistickému společenskému řádu. Tím, že označil bratrskou pomoc států socialistického tábora jako odporující mezinárodnímu právu*

►►►

16 LEONHARD, Wolfgang: *Meine Geschichte der DDR*, Berlin, Rowohlt 2007, s. 177.

17 HERZBERG, Guntolf – SEIFERT, Kurt: Rudolf Bahro-Glaube an das Veränderbare: *Eine Biographie*, Berlin 2002, s. 101.

18 KUNZE, Reiner: Deckname „Lyrik“: *Eine Dokumentation von Reiner Kunze*, Frankfurt/M., 1990, s. 17.

19 Rozhovor autora s Franziskou Groszerovou z 24. 8. 2008, Praha.

20 Deník Bernda Eisenfelda, zápis z 21. září 1968, archiv autora.

21 Rozhovor autora s Berndem Eisenfeldem z 23. 8. 2008, Praha.

a přirovnal ji k anexi, dopustil se trestného činu protistátního štvání,“ uvedl Eisenfeldův žalobce při procesu.²²

Na velvyslanectví ČSSR ve východním Berlíně proudily tisíce dopisů a petic, ve kterých jejich pisatelé vyjadřovali podporu československému národu. Došlo však i k více než sedmdesáti pokusům o uspořádání protestních demonstrací, k nimž se šlo maximálně dvě stě osob. Podobné akce ale krátce po zahájení likvidovaly bezpečnostní složky. Pro stranické vedení bylo nepříjemné, že se kritika objevila i ve vlastních řadách. Podle přehledu shrnujícího náladu obyvatelstva z 26. srpna 1968 docházelo nejčastěji k následujícím kritickým připomínkám k intervenci:

- došlo k porušení principů mezinárodního práva, neboť intervence probíhala proti vůli československého národa,
- dochází k častému zpochybnování toho, že by tzv. patriotické síly v KSČ požádaly o bratrskou pomoc,
- intervence je vměšováním se do vnitřních záležitostí a mezi lidmi se stále častěji hovoří o okupaci, agresi a invazi,
- v posledních dnech se množí kritické hlasy k účasti Lidové armády na intervenci a je zde činěna paralela s rokem 1938,
- objevují se také názory, které poukazují na ustavičnou kritiku USA v médiích za válku ve Vietnamu, ačkoliv jsme to samé udělali Československu.²³

Ze statistik o zadržených, účastnících rozličných solidarizujících akcí, jednoznačně vyplývá, že se jednalo převážně o mladé lidi do třiceti let.²⁴ Nejpočetněji pak byla zastoupena věková skupina 18 až 21 let. Zatímco intelektuálové a studenti se na protestních akcích objevovali spíše sporadicky, rozhodující sociální skupinu tvořili mladí dělníci. Podle historika Michaela Hofmanna se tak do jisté míry dá hovořit v souvislosti s protestní vlnou roku 1968 o protestu dělníků, kteří „*pochopili, že za řečmi o socialistickém internacionalismu se ve skutečnosti skrývá nečestná a nesolidární politika*“.²⁵

Při pohledu na členskou základnu východoněmeckých opozičních skupin 80. let

►►►

- 22 Aus der Anklageschrift, dokument poskytnutý autorovi Berndem Eisenfeldem, 2 listy, zde list 1, archiv autora.
- 23 Archiv RHG-Berlin, Die SED und das Jahr 1968; Zusammenfassende Einschätzung über Stimmung und Meinung der Bevölkerung zur Lage in der ČSSR, 26. 8. 1968, 15 listů zde list 7.
- 24 Pro přesnější údaje srov. VILÍMEK, Tomáš: Reakce východoněmeckého obyvatelstva na ideje a potlačení Pražského jara v roce 1968. In: BLAŽEK, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Dokořán – FF UK, Praha 2005, s. 290–306.
- 25 HOFMANN, Michael: „Solidarität mit Prag“: Arbeiterproteste 1968 in der DDR. In: GEHRKE, Bernd – HORN, Gerd-Reiner (ed.): 1968 und die Arbeiter: *Studien zum „proletarischen Mai“ in Europa*, Hamburg 2007, s. 92–102 zde s. 102.

vystupuje do popředí ještě jeden zajímavý fenomén. Mnozí z nich totiž prožívali události roku 1968 nejen velmi intenzivně, ale dostali se v souvislosti se svou účastí na rozličných formách protestu proti okupaci do prvního a mnohdy rozhodujícího konfliktu s režimem. 21. srpen 1968 se tak s železnou pravidelností objevuje v životopisech představitelů východoněmeckého disentu jako příklad důležité „*existenční zkušenosti*“, jak se vyjádřil Reinhard Weißhuhn, jehož spolužák byl zatčen poté, co poslal svému českému kamarádovi solidární dopis, který zachytila východoněmecká státní bezpečnost.²⁶ I pro Joachima Gaucka, jehož konflikt s režimem začal již v létě 1951, poté co jeho otce bez udání důvodu deportovali na osm let do sovětského lágru, představuje Pražské jaro pozoruhodný historický mezník. „*Sověti tentokrát poslali tanky proti modelu socialismu, což byl zásadní rozdíl oproti roku 1953 či 1956, kdy socialismus vůbec nikdo nechtěl. Porážkou Pražského jara tak ztratili poslední zbytek renomé, který jim ještě zůstal,*“ uvedl Gauck.²⁷

►►►

26 Rozhovor autora s Reinhardem Weißhuhnem z 25. 4. 2006, Berlín.

27 Rozhovor s Joachimem Gauckem vedl Alexander von Plato 6. 2. 2008, Berlín. V rámci projektu Das andere Osteuropa FSO Bremen.